

ДУХОВНІСТЬ ЛІТЕРАТУР СВІТУ

УДК 82.0:159.9

Козлов А. В.

доктор філологічних наук, професор
КПІ ДВНЗ «Криворізький національний університет»

ОСНОВНІ ПСИХОМЕНТАЛЬНІ ТА ДУХОВНІ РИСИ ТРІКСТЕРІВ У ЛІТЕРАТУРІ

Стаття присвячена розгляду сутності проблем трікстерства і як природно-генетичного явища в системі процесів виживання та співіснування живих організмів планети, і як форми паразитизму. Основна увага приділена ознакам і рисам психоментальності та духовності трікстерів-паразитів людства в реальному житті, у пам'ятках писемності й особливо в художній літературі.

Ключові слова: психоментальність, трікстер, духовність.

Статья посвящена рассмотрению сущности проблемы трикстерства и как природно-генетического явления в системе выживания и существования живых организмов планеты, и как формы паразитизма. Главное внимание уделяется свойствам и чертам психоментальности и духовности трикстеров-паразитов человечества в реальной жизни, в памятках письменности и особенно в художественной литературе.

Ключевые слова: психоментальность, трикстер, духовность.

The article is dedicated to examination of the trickster's problem in the world literature. The author's attention concentrates on the psychologistic qualities and features of trickster.

Key words: trickster, psychologistic.

Персонажів-трікстерів у творах літератур світу так багато, а їхні характери такі різноманітні, що реальні межі між масою тих, котрі просто виживають несвідомо чи підсвідомо, і тими, котрі свідомо пристосовуються чи паразитують, помітно втрачаються – лише виключна відразливість «супертрікстерів» світової літератури постійно привертала й повертає увагу дослідників різних часів, що, як правило, зупиняються на виключних особистісних, рідше –

на часових, національних і будь-яких інших «знаках», «відбитках» чи особливостях.

Усьому цьому сприяли по-своєму два важливих фактори: з одного боку, підкреслена унікальність характерів, а з іншого, максимальна прихованість кінцевих цілей діяльності такого типу персонажів. У сферу літературознавчих студій частіше всього потрапляють поодинокі, справді найбільш унікальні й найменш приховані риси характерів таких персонажів. Тож не дивно, що про різновиди їхніх типів ґрунтовно заговорили значно пізніше – здебільшого в останні десятиліття ХХ і на початку ХХІ ст. – саме тоді почали з'являтися системні й спеціальні (дисертаційні та монографічні) дослідження: Р. Кулішов, К. Леві-Строс, А. Михайлов, О. Морозов, Я. Пропп, С. Русова, Ю. Суздалева, В. Топоров та ін.

Питання про психоментальність «діяльності» навіть «надвидатних» трікстерів ставляться частіше всього епізодично.

І хоча найпотужнішими поштовхами не стільки до художньо-поетологічного, скільки до науково осягнення З. Фрейдом, К. Юнгом та іншими авторами психоментальності та духовності персонажів творів літератури взагалі й персонажів-трікстерів зокрема стали найстрашніші випадки психічних захворювань антигероїв і приклади психічно «не зовсім» здорових видатних історичних особистостей (монархів, полководців і завойовників світу, вождів і «батьків» рас та націй); більшості тих «великих», «обраних», «сильних» світу сього й особливо «озвездевших», котрі врешті-решт виявилися не справжніми опорами й «оплотами» добра, людяності й прогресу: не реальними втіленнями гуманізму, відкритості й справжньої демократії та волі, а персонажами-трікстерами писаної й особливо неписаної історії людства.

І справді, позаяк далеко не всі суто літературні, як і власне «життєві», трікстери виявляються унікаумами чи «психами», мова повинна йти і про саму природу трікстерства, і про різноманітність природно-суспільного та власне літературного пристосуванства, хитрування й прихованого паразитизму персонажів. А вже потім

можна буде говорити і про типи та психотипи трікстерів, про духовність та їхню психоментальність.

По-перше, трікстерство (як явище природи) ґрунтується на безлічі природно-генетичних здібностей і схильностей одно- і багатоклітинних живих організмів (рослин, тварин, а також людей) до мімікрії, аж до змін окремих частин тіла, ознак і безумовно рис характерів, нерідко й до показового (а то і повного) перевтілення в процесі пристосування й виживання за постійно мінливих умов буття: до вміння тимчасово «прикрашати» себе, «приваблювати» до себе, «справляти враження» про себе, «відлякувати» від себе, «дезорієнтувати» ворогів тощо. І все це само по собі не може бути оцінене як «беззаперечно» негативне – це просто один зі способів виживання, пристосування, існування і співіснування всього живого на Землі. Але тоді, коли «пристосуванець» не просто виживає, а відверто чи приховано (свідомо!) паразитує, він породжує особливу увагу й цікавість людей.

Увесь цей природно-суспільний «театр» реального світу породжував і породжує не лише роздуми й уроки нашого життя, а й висновки на зразок відомої сентенції В. Шекспіра «Світ – театр, а ми актори в ньому». І всі наші не-, під-, над- і свідомі (практичні, художні та наукові) осягнення світу навколишнього і себе в ньому ми маємо здійснювати з урахуваннями усіх цих найрізноманітніших процесів: від буденщини до міфологізування, і побутового казкотворення; від епітетів, порівнянь до власне художньої «наймодернішої» супер- та квазіхудожньої літератури; від наукових спостережень до концепцій і теорій «театру природи» й «театру суспільства», у яких найбільш майстерними пристосуванцями, «спритниками», «хамелеонами», «двійниками», найбагатоликішими «Янусами» планети Земля були й залишаються люди. Тільки вони здатні прикидатися не лише хворими й каліками, а й двійниками, героями, юродивими та ін.

По-друге, про зміст ужитих термінів «психоментальність» і «духовність» багато говорити не доводиться, оскільки зміст першого прийнято «виводити» з особливостей психічної та перш за

все суто мисленнєвої діяльності особистості чи якоїсь людської спільноти (хоча тут до уваги, дійсно, мають братися практично всі основні складники психіки людини від передчуттів до фантазмагорій) і всі можливі варіанти їхнього співфункціонування в процесі майже постійної дуже специфічної співпраці, творчої діяльності трікстерів різних типів; а зміст категорій «духовність», «антидуховність» і «бездуховність», виводиться відповідно до розробленої нами концепції духовності як літературознавчої категорії: душа – це (в основному) наявність і характер цілеспрямованості неоприлюдненого внутрішнього світу (і перш за все світу бажань, намірів, планів, програм тощо), відповідно, на добротворення, на злоторення; на задоволення тваринних потреб; дух – оприлюднення й функціонування шойно названих (душевних) цілеспрямвань, а духовність – загальне добро- чи злоторче цілеспрямування психіки й будь-якої діяльності людини взагалі.

Виходячи з того, що трікстери можуть мати дуже різні цілі свого буття, що вони мислять, говорять і діють «в різнобій», усе в них може сприйматися, осмислюватися, оцінюватися й відображатися не однозначно, а тому знайти в їхніх характерах і способах життя щось спільне нелегко, адже трікстер фактично дуже рідко діє навмання чи відповідно до загальної логіки, не говорить однозначно і відкрито: більшість трікстерів діє приховано і навіть підступно – вони сповна свідомо й продумано «роздвоюють» їхні позиції, дії й цілі, бо постійно «грають». Для всього того вони особливо сумлінно збирають інформацію («Хто володіє інформацією, той володіє світом»), а вже потім визначають, приховують і часто міняють цілі та цілеспрямування.

І дійсно, за будь-яких умов чи не найважливішими, щоб не сказати «визначальними» ознаками й рисами трікстерів стає їхня глибока і всебічна обізнаність із усіма основними умовами, джерелами існування і здібностями об'єкта обману, підступного чи відкритого «трікстерування», шельмування тощо. А коли з'ясовується, що й «об'єкт» не менший «знаюка» ніж трікстер, останньому до-

водиться використовувати свої та здобуті знання й уміння творчо. Тобто творчість і винахідливість виявляються особливими надважливими рисами трікстерів. Іншою, неодмінною й важливою здібністю трікстерів виявляється вміння не збитися з обраного шляху. А до всього того, усі ці та й інші знання та вміння трікстери мають «використовувати» не довільно, а в точній відповідності до обставин і характерів їхніх конкретних дій на обраних ними людей. Так, досить традиційними базовими рисами трікстерів-егоїстів (перш за все трікстерів-паразитів) були й залишаються улесливість, підступність, відверта й прихована (але переконлива) брехливість, майстерне інтелектуально-артистичне спрямування всіх зусиль на «слабкі» місця й «прогалини» в знаннях об'єкта трікстерування, на визначення сили (ступеня) його зацікавленості в тій інформації, яка готується підступним брехуном, на добір його улюблених «барв» і «відтінків» смислів, якими трікстер прикрашає його «повідомлення», жести і дії.

Один тільки Яго з «Отелло» В. Шекспіра може стати класичним і в той же час унікальним (у його підступній винахідливості) прикладом такого трікстера. І все начебто удається таким «талановитим брехуном» тоді, коли їхні цілі дрібні й обмежені, але коли Карл Моор (із «Розбійників» Ф. Шиллера) вирішує подібними «зłodіяннями» «виправити цілий світ», йому це не тільки не вдається, а й примушує передумати самі форми й цілі боротьби. Нерідко до подібного трікстерства опускалися й небожителі – Афродіта так «закохала» Гелену в троянця Паріса, що через неї розпочалася відома троянська війна і т. ін.

Лише на перший погляд може видатися, що великої чи принципової різниці між відвертим і прихованим *трікстером-брехуном* немає (і той, і той цілі й наслідки можуть мати однакові), але відмінностей у них багато: по-перше, відверта брехня діє, як правило, потужно й ефектно, але врешті-решт обов'язково виявляється, а прихована (та ще й завуальована під «добродіяння») дозволяє трікстерові-егоїстові здебільшого «пити кров» чи «сукати мотузки» з

об'єкта роками, а то й усе життя. І саме це робить антидуховність підступного трікстера-паразита особливо небезпечною – вона довгий час сприймається об'єктом як прояв трікстерської турботи чи доброти. Цей тип трікстерів настільки поширений у літературі, що приклади наводити нема рації.

Трікстер-двійник принципово відрізняється від усіх інших передовсім тим, що він, живучи під когось «відомого», «великого», «сильного» або й «слабкого» (навіть «жертвовного»), не має за основний об'єкт саме цих осіб (вони йому потрібні як «зразки», «моделі» чи «схеми» поведінки й тієї «творчої діяльності», сила й ефект якої спрямовуються перш за все або на третю (на перший погляд, «нейтральну») особу, або на якусь групу осіб, або на все оточення взагалі). А тому трікстерові-двійникові конче необхідно все і дуже добре знати про «зразок», розуміти не лише його звички, спосіб життя, а й принципи та методи мислення, мовлення й діяння – усе це йому потрібне для можливості видавати себе за того, ким він має видаватися перед оточенням і перш за все перед усіма тими, хто так чи інакше знав або знає про об'єкт-зразок. Та й знання про всіх, перед ким розігрується роль двійника, повинні бути максимально багатими, адже трікстер має не лише передчувати й відчувати, а й знати всі тонкощі і самого оточення, і такого (подвійного) типу спілкування, а то ще й володіти багатьма якостями багатьох людей із оточення об'єкта. Подібне не так часто зустрічається навіть у театрі – на сцені все підготовлено й скомпоновано ще до часу гри, а трікстер-двійник грає без репетицій і фактично постійно експромтом. Особливо важко все це «проробляти» трікстерам-двійникам, у «сценах масового характеру», під уважним поглядом свит, колективів та ін. і цей тип трікстерів поширений настільки, що маємо навіть твори з назвами «двійник».

Трікстери-антагоністи, навпаки, максимально концентрують їхню увагу, інтелект, психіку і творчі зусилля (інтенції) на безпосередньому противнику (це начебто найпростіший і найпрагматичніший тип трікстера), але трікстери-антагоністи, котрі мислять і

діють на своїх противників масштабніше, враховують і використовують усі сили й факти, які протидіють об'єктові, обирають найефективніші методи й засоби відкритої й прихованої діяльності, постійно перебувають у найвищій, часом показовій, напрузі. А найпомітнішою та визначальною рисою трікстера-антагоніста, окрім максимальної сконцентрованості на ворогові, постає щосекундна турбота про захист його власного стану, статусу й навіть існування – тут будь-який ризик і будь-яка необережність чи непродумана втрата ініціативи та уваги недопустима. Хоча все це – лише загальна схема, бо міфологія, театр і література, як і саме життя, мають значно різноманітніші зразки, форми та особливості трікстеріального антагонізму: від беземоційного Прометейя-протагоніста до Прометейя розкутого; від архетипа-послушника Сатанайла до антипода Бога Сатани; від Януса дволикого до сотень антагоністів-перевертнів і до сотень подібних персонажів творів класичної літератури й літератури ХХ і ХХІ ст., фабульні блоки яких компонуються на основі протистояння героїв і антигероїв-трікстерів.

Трікстер-суперник може обирати за об'єкт своєї діяльності дуже різних людей – і «сильніших», і «слабших» за себе, і навіть тих, із ким йому «суперничати», може, було б і не гоже – хіба що задля розваги чи для остаточного приниження слабшого. І в кожному такому випадку психоментальність трікстера-суперника може бути різною. І ще відмінніші відтінки духовності спостерігаємо в усіх цих типах цілеспрямованості – від переважно антидуховних наснажень і злоторчих цілей до антидуховних кепкувань і розваг. А головне для трікстера-суперника, який обирає героя твору (чи героя його часу взагалі), вміння перегрупувати всі свої інтелектуально-психічні і творчі здібності та можливості, щоб не просто перевершити героя або хоча б дорівнятися до нього, а й по можливості «затемнити» його – лише це може надати самому трікстерові, його задумам, планам і справам особливої значущості – аж до змін у його свідомості, у свідомості й думках суперника та оточення про нього самого. Уже той факт, що трікстер «посмів» змагатися з людиною

незрівнянно вагомішою за себе, надає йому додаткової й досить несподіваної авторитетності, з одного боку, і гидливої недовіри – з іншого. Тобто «підтягуючись» до героя, символу чи ідеалу, трікстер-суперник може мінятися сам по собі, у тому числі й у плані психоментальності та духовності. І навпаки, тоді, коли за об'єкт обирається антигерой, трікстер-суперник помітно «очорнює» себе в очах оточення, створює навколо себе таку антидуховну ауру («Собака Баскервілів» А. Конан Дойла й ін.), котра за час змагання трікстера зі злочинцем у злоторчих намірах, словах і діях поневоли може перетворити такого трікстера на ще гіршого за об'єкт або на комічного невдачу, котрому не дано бути ні самим собою, ні злочинцем – тут навіть виключний артистизм тут не може допомогти.

Розуміючи, що окреслені лише в загальних рисах найбільш поширені типи трікстерів потребують значних подальших інтерпретацій психоментальності та духовності, та й розширення кола цих типів, пропонуємо розробити низку підходів, методів і методик таких досліджень, котрі мають не тільки й не стільки вдосконалювати способи вивчення творів літератури, а перш за все (що, може, значно важливіше) навчити молодих людей вчасно розпізнавати підступних паразитів, брехунів, блазнів і вишуканих трікстерів-кмітливців, «пройдох» і «різноваріантних» пристосуванців, котрих уже повно і які з неймовірною швидкістю множаться в сучасному світі й несуть із собою особливо помітне і надшвидке озвіріння людства в цілому.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Козлов 2005 – Козлов А. Духовність як літературознавча категорія : монографія / Анатолій Козлов. – К. : Твім інтер, 2005. – 230 с.
- Кулішов 2009 – Кулішов Р. Міфологема трікстеріади та її трансформація в посткласичній культурі: структурно-семіотичний аналіз : дис. ... канд. культ. Наук / Р. Кулішов. – Х., 2009. – 175 с.
- Мелетинский 1994 – Мелетинский Е. Герой волшебной сказки / Е. Мелетинский. – М., 1994. – 234 с.
- Михайлов 2006 – Михайлов А. Старофранцузская городская повесть (фаблио) и вопросы специфики средневековой пародии и сатиры / А. Михайлов. – М., 2006. – 176 с.
- Морозов 1967 – Морозов А. Ганс Якоб Кристоф Гриммельсгаузен / А. Морозов // Симплициссимус. – Ленинград, 1967. – 234 с.

- Пинский 2002 – Пинский Л. Эразм Роттердамский и его «Похвальное слово Глупости» / Л. Пинский. – М., 2002.
- Пропп 1986 – Пропп В. Исторические корни волшебной сказки / В. Пропп. – Л., 1986.
- Русова 2003 – Русова С. Типология образу автора в ліричному тексті (на матеріалі російської та української поезії ХХ ст.): дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 – теорія літератури / С. Русова. – К., 2003. – 423 с.
- Суздалева 2012 – Суздалева Ю. Архетип трікстера у європейському філософсько-літературному дискурсі / Ю. Суздалева // Вісник психології і соціальної педагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Короленка. – Вип. 8. – Полтава, 2012. – С. 37–42.
- Юнг 1998 – Юнг К. Бог и бессознательное / К. Юнг. – М. : Олимп, ООО издательство АСТ-ЛТД, 1998. – 480 с.